

४. संत कृपा झाली इमारत फळा आली

संत कृपा झाली । इमारत फळा आली ॥१॥
 ज्ञानदेवे रचिला पाया । रचियेले देवालया ॥२॥
 नामा तयाचा किकर । तेणें केला हा विस्तार ॥३॥
 जनार्दनाचा एकनाथ । ध्वज उभारिला भागवत ॥४॥
 भजन करा सावकाश । तुका झालासे कळस ॥५॥

संतांनी कृपा केली म्हणूनच हे भक्तीचें मंदिर पूर्ण झाले. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी या भक्तिमंदिराचा ज्ञानभक्तिरूप पाया रचून भक्तिमंदिराची रचना केली. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे प्रशिष्य श्रीनामदेव महाराजांनी त्या मंदिराचा मोठा आवार किंवा परीघ विस्तारला. जनार्दनाच्या श्रीएकनाथ महाराजांनी भागवतावर पूर्ण ज्ञानभक्तिसंपन्न टीका केली, हा त्या मंदिरावर लावलेला ध्वज होय. श्रीतुकाराम महाराज हे त्या मंदिराचा कळस झाले. असे हे भक्तिमंदिर एका नामसंकीर्तनानेच उभारले गेले असल्यामुळे निश्चित होऊन भगवंताचे एकाग्र चित्ताने भजन करावे. - हा वरील अभंगाचा सरळ अर्थ आहे. आता थोडा विशेष विचार करू.

संतकृपेवाचून भक्ति प्राप्त होत नाही

“मुख्यतस्तु महत्कृपयैव भगवत्कृपालेशाद् वा” असे श्रीनारदाचार्यांचे भक्तिसूत्र आहे व संतकृपेवाचून भक्ति प्राप्त होऊ शकत नाही. भक्ति प्राप्त होण्याला मुख्यतः संताची कृपाच पाहिजे असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. नंद व यशोदा यांनी श्रीकृष्णाची जी निःसीम प्रेमभक्ति केली ती ब्रह्मदेवाच्या कृपेने त्यांना प्राप्त झाली असे भागवतात स्पष्ट म्हटले आहे. ही संतकृपाहि म्हणजे संताचे हृदय दयेने पाझरणे होय. प्रेमभक्तीची याचना करणाऱ्या पुरुषाविषयी संताचे हृदय अत्यंत कळवळून आपल्या हृदयीचे प्रेम त्याच्या हृदयात घालावे असे त्यांना बेंबीच्या देठापासून वाटले पाहिजे. तशी संतांची मनोवृत्ति झाली की, तेच प्रेमवृत्तिरूपाने शिष्याचे हृदयात प्रगट होतात.

संत कोणाला म्हणावे?

श्रीएकनाथ महाराज म्हणतात -

“माझ्या स्वरूपीं ज्यांचे चित्त । अखंड जडले भजनयुक्त ।

(२२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
 त्यासीच बोलिजे मद्भक्त । तेचि संत सज्जन ॥”

सगुण भगवंताचे ठिकाणी ज्यांचे अखंड भजनयुक्त चित्त जडले म्हणजे “ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनी” या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या म्हणण्याप्रमाणे ज्यांचे बुद्धीत अखंड सगुण रामकृष्णाचे ध्यान असून ज्यांचे मनात अखंड सगुण भगवंताचे नामस्मरण चालले असेल त्यालाच भगवद्भक्त किंवा संत म्हणतात. समर्थ म्हणतात. -

“जो जाणेल भगवंत । तया नांव बोलिजे संत”

भगवंताला पूर्ण जाणणे म्हणजे काय?

ज्याने पूर्णपणे भगवंताला जाणले त्याला संत म्हणावे.

सच्चिदानंद भगवंताची सगुण निर्गुण अशी दोन रूपे जीवाच्या अनुभवाला येतात. वेदान्तविचाराने भगवंताची दोन्ही रूपे कशी निर्गुण निरुपाधिक आहेत हे ज्ञानाने व भक्तीने जाणून व्यतिरेकज्ञानाने निर्गुणाशी व अन्वयाने सगुणाचे आत्मप्रेमवत् प्रेम करून सगुण रामकृष्णादि रूपाशी जाणीवरहित ऐक्य होणे याला भगवंताला पूर्ण जाणणे म्हणतात. अशा रीतीने ज्ञानभक्ति करून निर्गुण-सगुणाशी पूर्णैक्य पावलेल्याला संत ही संज्ञा आहे. अशा संताच्या कृपेने भक्तिमंदिराची उभारणी होते.

इमारत फळा आली

ही भक्तीची इमारत फळरूप आहे, म्हणजे भक्ति हे कशाचे साधन नसून भक्ति हे फळ आहे. भक्तिच भक्तीचे साधन आहे आणि भक्तिच भक्तिचे फळ आहे. ज्ञानयुक्त भक्तीने प्राप्त होणारी पूर्ण भक्ति प्राप्त होईपर्यंत केली जाणारी भक्ति गौण किंवा साधनभक्ति म्हटली जाते. या गौण भक्तीने अपरोक्ष ज्ञान व निर्गुण ब्रह्मैक्य साधले जाऊन सगुणाचे आत्मप्रेमवत् स्वाभाविक प्रेम लागते. असे आत्मवत् सगुणाचेहि प्रेम अखंड झाले की ही भक्ति पूर्ण होते. या पूर्णभक्तीलाच फलरूपभक्ति म्हणतात. भगवान नारदांनी “स्वयंफलरूपतेति ब्रह्मकुमारः” भक्ति फलरूप आहे असे म्हटले आहे. याचा अर्थ असा की, अशी निःसीम प्रेमरूप भक्ति प्राप्त झाली म्हणजे पुढे काहीच प्राप्त करून घ्यायचे नसते. अशी भक्ति प्राप्त होणे हेच शेवटचे प्रयोजन होय व हीच शेवटली ब्रह्मावस्था किंवा सहजस्थिति होय. ही भक्तीची इमारत किंवा फळरूप भक्ति, जे कोणी अशा फळरूप भक्तीने संपन्न झालेले संत

असतील त्यांच्याच कृपेने प्राप्त होऊ शकते, “परते: कृष्णदासस्य भक्ते: स्थापनता सदा” भगवद्भक्ताच्या - द्वाराच भक्तिमंदिर उभारले जाते. भगवद्भक्तावाचून दुसरा कोणीहि भक्तीची स्थापना करू शकत नाही. विशेषतः कृष्णभक्तच भक्तीचे मंदिर पूर्ण करीत असतात. कृष्णच पंढरीला पांडुरंग झाले म्हणून कृष्णभक्त म्हटले; म्हणून पांडुरंगभक्त भक्तीची स्थापना करू शकत नाहीत असा अर्थ घेता येत नाही. पांडुरंगभक्त म्हणजे कृष्णभक्तच होय व कृष्णभक्त म्हणजे पांडुरंगभक्तच होय.

तात्पर्य, ज्ञानभक्तीच्या योगाने निर्गुणसगुणाचे ठिकाणी परिविष्टित झालेल्या संताच्या कृपेने प्राप्त झालेल्या ज्ञानभक्तीच्या योगाने सगुणनिर्गुणाचे ठिकाणी जाणीवरहित ऐक्य पावलेल्या व पुढील चरणात निर्दिष्ट केलेल्या श्रीज्ञानेश्वर महाराजादिक संतांनी निःसीम प्रेमरूप भक्तिमंदिराची उभारणी केली किंवा पूर्ण भक्तिमार्ग प्रगट केला असा पहिल्या चरणाचा अर्थ आहे.

ज्ञानदेवे रचिला पाया । रचियेले देवालय ॥

कोणत्याहि इमारतीचा पाया ज्याप्रमाणे मजबूत राहिल त्या मानानेच ती इमारत पक्की म्हणजे बराच काळ टिकणारी असते हे आपण सर्व जाणतो. इमारत अविनाशी करायची असल्यास पायाच अविनाशी पाहिजे. व्यवहारातील इमारती ह्या अविनाशी राहणेच शक्य नाहीत, पण भक्तीची ही इमारत अविनाशी राहणार नाही तर, अशा नाशिवंत भक्तीचे गौरवयुक्त पोवाडे संत गाते ना ! संसार नाशिवंत म्हणून तुच्छ समजून त्याचे प्रेम जसे संतांनी निःशेष सोडलेले असते, त्याप्रमाणे भक्तिप्रेम नाशिवंत असते तर -

“जीवनावेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी”

अशी तळमळ तुकाराम महाराजांनी व्यक्त केली नसती, पण भक्तिप्रेम हे अविनाशी आत्मस्वरूपभूत स्वाभाविक प्रेम असल्यामुळे सर्व संतांनी त्याचा पुरस्कार केला व तेच देवापाशी मागितले. आपला आत्मा परमप्रेमरूप आहे व तेच परमप्रेम जेव्हा वृत्तिरूपाने स्फुरण पावते तेव्हा त्या प्रेमवृत्तीलाच भक्तिप्रेम म्हणतात.

ही प्रेमवृत्ति आपल्या ठिकाणी आत्मस्वरूपाविषयी नित्य आहे असे “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवन्ति” आपल्या प्रेमाकरिताच आपण सर्वावर प्रेम

(२४)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह करित असतो, या श्रुतीने सांगितले आहे. आपल्या इतके प्रेम आपण दुसऱ्या कशावरहि करीत नसतो, हीच आपल्यावर आपले असलेल्या परमप्रेमाची खूण आहे. असेच निःसीम प्रेम सगुण श्रीहरीविषयी होऊ लागले म्हणजे त्या प्रेमाला भक्ति म्हणतात. सगुण श्रीहरीवर असे निःसीम प्रेम होण्याकरिता सगुण श्रीहरीहि अविनाशी नित्यनिरुपाधिक असणे जरूर आहे. नाशिवंत विषयाचे प्रेम जसे नाशिवंत असते किंवा खंडित राहते, अखंड रहात नाही व ब्रह्मज्ञान झाल्यावर विषय मिथ्या आहेत किंवा विषय म्हणून ब्रह्मवस्तूहून निराळा स्वतंत्र कोणी पदार्थच नाही असे कळून आल्यामुळे ते विषयप्रेम निःशेष नाहिसे होते, तसे कांही भगवद्भक्ताचे भक्तिप्रेम ब्रह्मज्ञान झाल्यावरहि यत्किंचितहि नाहिसे होत नाही, असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजादि संतांनी केलेल्या भक्तिप्रेमावरून सिद्ध आहे. याचा अर्थच असा की ज्या सगुण श्रीहरीची प्रेमभक्ति केली जाते त्या सगुण श्रीहरीचा देह विषयासारखा अविद्याजन्य नाही किंवा मायिक नाही. नाथ म्हणतात -

“नारदासी पूर्ण ब्रह्मज्ञान । त्यासी कैसे श्रीकृष्णभजन ।

श्रीकृष्णदेहो सच्चिदानंदघन । म्हणोनि श्रीकृष्णभजन नारदा पढिये ॥”

नारद पूर्ण ब्रह्मज्ञानी होते पण त्यांना श्रीकृष्णभजन ब्रह्मज्ञानानंतरहि सुटले नाही, याचे कारण हेच की श्रीकृष्णाचा देह त्यांना सच्चिदानंदघनच अनुभवाला येत होता.

अशाप्रमाणे ज्ञानाच्या पूर्वी व ज्ञानाचे नंतरहि राहणारे हे सगुणाचे भक्तिप्रेम आत्मस्वरूपभूत असून अविनाशी निरुपाधिक आहे व ज्या सगुण श्रीहरीचे असे भक्तिप्रेम केले जाते तो सगुण श्रीहरिहि निरुपाधिक आहे, हे श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, पासष्टी या ग्रंथांतून श्रुति - युक्ति - अनुभव या त्रयीने सिद्ध केले आहे.

“तैसी क्रिया कीर न साहे । परि अद्वैती भक्ति आहे ।

हे अनुभवाचि जोगे नोहे । बोला ऐसे ॥” (ज्ञा. अ. १८)

“कोणी एक अकृत्रिम । भक्तीचें हें वर्म ।

योगज्ञानादिविश्राम । भूमिका हे ॥” (अमृ. प्र. ९)

इत्यादि ज्ञानेश्वरी - अमृतानुभवांतील ओव्या वरील विधान सिद्ध

करणाच्या आहेत. भगवंताचे नामरूपात्मक सगुण स्वरूपहि कसे निरुपाधिक ब्रह्मस्वरूप आहे हेच त्यांनी अज्ञानाचे खंडन करून दाखविले आहे. वन्हि आणि ज्वाला, कापूर आणि परिमळ, रत्न आणि त्याची कान्ति यांचे जसे ऐक्य व स्वाभाविक स्थिती आहे, त्याप्रमाणेच -

“पै मंडल आणि चंद्रमा । दोन्ही नव्हती सुवर्मा ।
तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेद नाही ॥” (ज्ञा.अ.१४)

चंद्र आणि मंडल जसे एकच त्याप्रमाणे माझे सगुण रूप व निर्गुण ब्रह्मरूप एकच या दोन वस्तु नव्हत म्हणून
“तैसे विश्व येणें नांवे । हे मीचि पै आघवे ।
घेई चंद्रबिंब सोलावें । न लागे कांही ॥
म्हणोनि विश्वपण जावे । मग तै मातें घेयावे ।
तैसा नव्हे आघवे । सकटचि मी ॥” (ज्ञाने.)

चंद्रबिंब सोलून जसे चंद्राला घेण्याची आवश्यकता नाही, चंद्रबिंबासहितच चंद्र आहे, त्याप्रमाणे नामरूप सोडून सच्चिदानंद ब्रह्म घेण्याची आवश्यकता नाही, नामरूपसहितच पूर्ण ब्रह्म आहे असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी सिद्ध केले आहे. अध्यात्मविचाराने सगुणाचे निरुपाधिकत्व व अविनाशित्व सिद्ध करणे हाच प्रेमभक्तिमंदिराचा अभंग अविनाशी पाया होय. हाच पाया श्रीज्ञानेश्वर- महाराजांनी आपल्या ग्रंथांतून भरला आहे व त्या भक्कम पायामुळेच भक्तीची इमारत नित्य अखंड व अभंग झाली आहे.

नामा तयाचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ॥

विसोबा खेचरांना श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा उपदेश होता व नामदेवमहाराजांना विसोबा खेचरांचा उपदेश झाला म्हणून नामदेव महाराज आपल्याला श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा दास म्हणवून घेतात. नामदेवमहाराजांना याप्रमाणे परंपरेने श्रीज्ञानेश्वरमहाराजापासून भक्तिप्रेमाची जी अवीट गोडी प्राप्त झाली, तिचा त्यांनी अभंगवाणीने पंढरीनाथांच्या व श्रीकृष्णाच्या प्रेमसंबंधाने आळवून या प्रेमभक्तीचा विस्तार केला. ज्याप्रमाणे एखाद्या इमारतीचा किंवा मंदिराचा आवार किंवा मर्यादा विस्ताराने दाखविली जाते त्याप्रमाणे

(२६)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
नामदेवमहाराजांनी देवाला नाना प्रेमभावाने आळविले, हाच भक्तीचा विस्तार होय. जनार्दनाचा एकनाथ । ध्वज उभारिला भागवत ॥

जनार्दनस्वामीचे शिष्य एकनाथमहाराज यांनीहि श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांप्रमाणेच प्रेमभक्तीचे शास्त्रीय उपपादन करून भक्तिशास्त्राचे अध्यात्मशास्त्रातील स्थान कोणते हे दाखवून दिले आहे. अध्यात्मशास्त्रात जे कांही आत्मज्ञान सांगितले आहे ते सर्व संसारनिवर्तक अपरोक्षज्ञान -

“न करिता भगवद्भक्ति । ब्रह्मयासी नव्हे मुक्ति ।
माया निवर्तक ज्ञानप्राप्ति । न करिता भगवद्भक्ति कदा नुपजे ॥”

सगुणाचे भक्तीवाचून ज्ञान उत्पन्नच होत नाही असे प्रतिपादन ज्ञानप्राप्त्यर्थ भक्तीची आवश्यकता प्रतिपादिली व ज्ञानानंतरहि -
“जेणें सुटे तुझे सद्गुरुभजन । ते मी मानी परम विघ्न ।
तुजें भक्तीविण मुक्तपण । अलवणी मज जाण गोविदा ।”

भक्तीवाचून ज्ञानाला रुचि येत नाही, असे म्हणून ज्ञानोत्तर भक्तीचेहि नाथांनी प्रतिपादन केले. म्हणून या चरणांत नाथांनी भागवताच्या एकादश स्कंधावर टीका करून भक्तीचा ध्वज फडकविला असे म्हटले आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनंतर भक्तिमार्गाला शास्त्रीयतेचा उजाळा नाथांनी दिला, असा अर्थ.

भजन करा सावकास । तुका झालासे कळस ॥

या ठिकाणी “तुका झालासे कळस” याचा अर्थ तुकाराममहाराजांची भक्ति म्हणजे कळस होय. मागील श्रीज्ञानेश्वर महाराजादिकांपेक्षाहि तुकाराम महाराजांचे प्रेम देवावर निःसीम होते असा कित्येक लोक अर्थ करितात पण तो योग्य नाही. निःसीम प्रेमाची व्याख्या काय, याचा विचार केल्यास वरील अर्थाचा फोलपणा तेव्हाच लक्षात येतो.

आत्मप्रेम हे स्वभावतःच निःसीम आहे. जेथे प्रेमाला खंड पडतो तेथे प्रेमाची मर्यादा होते आणि आपल्याहून प्रेमाचा विषय जेव्हा भिन्न असतो तेव्हाच प्रेमाला खंड पडतो. प्रेमाला खंड पडणे म्हणजे प्रेमाचा विषय जो आहे तो एखादेवेळी नावडता होणे होय. आपण ज्या ज्या विषयाचे प्रेम करितो तो तो विषय केव्हा केव्हा आवडेनासा होतो; म्हणून आपले विषयाविषयीचे प्रेम खंडित होते. पण आपण

आपले जे प्रेम करितो ते कधी खंडित होत नाही - म्हणजे आपणाला आपला कधीच वीट येत नाही म्हणून आत्मप्रेम निःसीम आहे. ब्रह्मज्ञानाने किंवा आत्मज्ञानाने आत्माच परमात्मा आहे आणि -

“ज्ञानदेव म्हणे नयनाची ज्योती । या नांवेरुपें ती तुम्ही जाणा ॥”

आपल्या दृष्टीची जी दृष्टी, द्रष्टृमात्र स्वरूप, तेच या नामरूपाने नटले आहे; असा बोध झाल्यावर नामरूपाने नटलेल्या सगुणरूपावरहि ते जे स्वाभाविक आत्मप्रेम बसते तेहि निःसीम असते. त्याचा कधीहि वीट येत नाही, ज्याप्रमाणे पाण्यात बर्फाचा लाभ होत नाही पण बर्फात मात्र पाण्याचा लाभ होऊन बर्फाचाहि लाभ होतो, त्याचप्रमाणे -

“निर्गुणचि स्वभावे । सगुण होते”

या समर्थाच्या उक्तीप्रमाणे किंवा

“जें उन्मनीयेचे लावण्य । जे तुर्येचे तारुण्य ।

अनादि जे अगण्य । परमत्व ॥”

“ते हे चतुर्भुज कोंभेली ॥”

या श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे वचनाप्रमाणे निर्गुणच सगुण होत असल्यामुळे, निर्गुण स्वरूपाचे ठिकाणी सगुणाचा लाभ होत नाही तरी सगुणाचे ठिकाणी निर्गुणाचा पूर्ण लाभ होतो व सगुणाचाहि लाभ होतो. म्हणून ज्यांचे ठिकाणी सगुणाचे प्रेम जडले ते मग निर्गुणाला सोडून एका सगुणाचेच प्रेम करितात. कारण नाथ म्हणतात.

“विघुरले तूप होय । थिजले त्यापरीस गोड आहे ।

निर्गुणापरीस सगुण पाहे । अति लवलाहे स्वानंदु ॥”

ज्याप्रमाणे थिजलेले तूप पातळ तूपापेक्षा अधिक रुचीकर वाटते त्याप्रमाणे भक्तांना निर्गुणापेक्षा सगुणरूपात अधिक सुख वाटते. म्हणजे याचा अर्थ असा की नुसत्या निर्गुणस्वरूपाचे ठिकाणी समाधियोगाने ऐक्य पावून निर्गुणानंद घेणारे व्यक्तिरेकज्ञानी जे असतात त्यांना व्युत्थानकाळी नामरूपांचा भास झाल्याबरोबर त्यांचा आनंद किंवा सुख खंडित झाल्याचा अनुभव येतो. पण भक्तांना नामरूपासह ब्रह्म आहे असा अन्वयाने अनुभव असल्याने त्यांचे नामरूपावरहि तेच आत्मप्रेम राहते. त्यामुळे त्यांच्या प्रेमात खंड पडत नाही.

म्हणूनच तुकाराममहाराज म्हणतात -

“ऐसा सांडुनि सोहळा । कोण लावुनि बैसे डोळा ॥”

सगुणाच्या नामस्मरणादिक प्रेमभक्तीचा आनंदसोहळा सोडून व्यतिरेकाने नामरूपाचा त्याग करून व डोळे लावून निर्गुण स्वरूपाचा आनंद घेण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत नाही. ज्ञानाने निर्गुणरूप व भक्तिप्रेमाने सगुणरूप झालेले जे संत आहेत त्यांच्यात श्रेष्ठ कनिष्ठ दर्जा मानणे शक्य नाही. म्हणून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, नामदेवमहाराज, नाथ महाराज व तुकाराममहाराज यांपैकी कोणी श्रेष्ठ नव्हते व कोणी कनिष्ठ नव्हते. सर्वच भक्तिज्ञानसंपन्न असून ज्ञानेश्वरमहाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे-

“इया ज्ञान भक्ति सहज । भक्त एकवटला मज ।

तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुतहि आहे ॥”

भगवंताशी समरस अद्वैतरूप झाले होते, म्हणून “तुका झालासे कळस” या चरणाचा इतकाच अर्थ करावा लागतो की, तुकाराममहाराजांनीहि नामदेवाप्रमाणे प्रेमभक्तीचे शास्त्रीय उपपादन न करता केवळ अविच्छिन्न प्रेमभक्तिच केली. ज्याप्रमाणे देवळाचा कळस दुरुन पाहिला असता देवाचे दर्शन घडते त्याप्रमाणे तुकाराममहाराजांच्या सर्व अभंगवाणीकडे दुरुन पाहिले तरी त्यांच्या प्रेमभक्तीचे स्वरूप उघड होते. पुनः तुकाराममहाराजासारख्या अत्यंत निरहंकारी पुरुषाने मी सर्वांवर कळस आहे असे आपणच आपल्याविषयी म्हणणे शक्य नाही. याप्रमाणे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, नामदेवमहाराज, नाथमहाराज व तुकाराममहाराज या चार संतश्रेष्ठांनी भक्तीची इमारत भाविक लोकापुढे उभारली.

भक्तीचे स्वरूप

या भक्तीचे स्वरूप कसे आहे, हे आपण थोडे विचार करून पाहू. आत्मा परमप्रेमरूप आहे, हा वेदान्ताचा सिद्धान्त असून आपणा सर्वांचा तसा अनुभवहि आहे.

हा परमप्रेमरूप आत्माच स्वतःचे प्रेम करण्याकरिता वृत्तिरूपाने स्फुरत असतो. ती वृत्तिहि अर्थातच प्रेमरूपच असते असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अनुभवामृतात-

‘आवडीचेनि वेगे । एक एकाते गिळिताहे आंगें ।
कीं द्वैताचेनि पांगे । उगळिते आहाती ॥’

या ओवीने सांगतात. या ओवीमध्ये श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी प्रेमाचे दोन भाग केले आहेत. पूर्वार्धात जे प्रेम सांगितले आहे ते संयोगप्रेम असून उत्तरार्धात वियोगप्रेम सांगितले आहे. या दोन्ही प्रकारच्या प्रेमाचा प्रत्येकास त्याच्या अत्यंत आवडत्या वस्तुविषयी असलेल्या प्रेमात अनुभव येतो. या संसारात आपण विषयाचे प्रेम करितो, पण विषय आपल्याहून भिन्न वाटतात म्हणून त्यांचे प्रेमसुख भोगताना “परी ते वेगळेपणे भोगिजे । जैसे पक्षिये फळ चुंबिजे ।”

ज्याप्रमाणे पक्षी फळाहून निराळा राहून फळाचा स्वाद घेतो त्याप्रमाणे आपण विषयाहून अलग राहून विषयांचे प्रेमसुख घेतो. म्हणून विषयाचे सुख भोगताना आपण विषयांशी ऐक्य पावतो तरी सुखाचा भोग घेऊन व मी सुखी झालो असे म्हणत विषयाहून अलग पडतो. विषयाहून अलग पडल्याबरोबर ते विषयांचे प्रेमहि कमी होऊन कांही काळ तो विषय नकोसा वाटतो, पण आत्मप्रेम तसे नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात,
“तैसे नव्हे तेथ विसरिजे । भोक्तेपणहि ॥”

आत्मप्रेमात किंवा आत्मरूप सगुण श्रीहरीच्या प्रेमात, जीवशिवाच्या ऐक्यज्ञानामुळे, जीव शिवाहून अलग होऊ शकत नाही. म्हणून तेथे भोक्तेपण भासत नाही. भोक्तेपणच विसरले जाते. कारण भोक्तृत्व मिरविणारा अहंकारच तेथे उठू शकत नाही. प्रेमांत खंड पडून प्रेम कमी होण्याकरिता भोक्तृत्व व त्याचा अहंकार स्फुरला पाहिजे व आपण प्रेमाचे विषयापासून आपला निराळेपणा मानित असलो पाहिजे. विषयप्रेमात भोक्ता, भोग्य यांचे द्वैत मानण्यात येते व म्हणून त्या प्रेमात खंडहि पडतो. विषयप्रेमात असा कांही काळ खंड पडून पुनः तो विषय सेवन करण्याची तळमळ उत्पन्न होते. ही तळमळ म्हणजे विषयाचे प्रेमच होय. या तळमळीमुळे आपण विषय प्राप्त करून घेतो व त्याच्याशी ऐक्य पावून त्याचे सुख भोगतो. सुखभोगात पुनः भोक्तृत्वाहंकार उठतो. असा विषयाचे सुख भोगण्यामध्ये विषयाचा प्रेमप्रवाह खंडित होऊन पुनः सुरु होत असतो, पण भगवत्प्रेमात भोक्तेपण विसरले जात असल्यामुळे भगवंताच्या प्रेमभक्तीचा प्रवाह खंडित होत नाही. तो सारखा चाललेला असतो. म्हणजे याचा अर्थच असा की, भगवद्भक्ताच्या

(३०)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
प्रेमभक्तीचे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी वर ओवीत सांगितल्याप्रमाणे दोनच अखंड प्रवाह असतात. हे प्रवाह एका संत कवीनी पुढील श्लोकात सांगितले आहेत.
“अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विश्लेषभीरुता ।

दृष्टेऽदृष्टे महद्दुःखं तदप्यस्ति महत्सुखम् ॥”

सगुण भगवान् डोळ्यांनी दिसत नाही तोपर्यंत तो एकदा डोळ्यांनी पहावा अशी उत्कंठा किंवा तळमळ असते, आणि एकदा डोळ्यांनी भगवंताची श्यामसुंदर गोजिरी मूर्ति पाहिली की, तिचा आता कधी वियोग होऊ नये अशी सारखी तळमळ असते. अशा या दोन तळमळीमध्ये भगवंताच्या प्राप्तीचा आनंद भोगणारी भोक्तृत्ववृत्ति उठण्यास अवकाशच राहत नसल्यामुळे भक्ताचे भक्तिप्रेम कधीच खंडित होत नाही, म्हणून ते निःस्सीम म्हटले जाते. स्फुरणाच्या प्रेमवृत्तीला भक्ति म्हणतात आणि स्फुरणारी प्रेमवृत्ति - तळमळ विरहरूप आहे; म्हणून भगवद्भक्ताच्या भक्तीचे स्वरूप, श्रीहरीकरिता कोणत्या ना कोणत्या प्रेमभावाने चित्ताची तळमळ होत राहणे, हे होय.

जगात दास्य, लालन, वात्सल्य, सखा, पत्नि असे पांच स्नेह किंवा प्रेमाचे संबंध आहेत. यापैकी एका किंवा सर्व भावांनी भगवंताचे प्रेम भगवद्भक्त करीत असतात. पूर्ण निष्णात संत सर्व भावांनीच भगवंताचे प्रेम करीत असतात.

“हेचि थोर भक्ति आवडते देवा । संकल्पावी माया संसाराची ॥”

जेवढी कांही संसारात अनेक संबधाने आपली माया म्हणजे प्रेम असेल तेवढे सर्व एका देवाचेच ठिकाणी करावे, हीच श्रेष्ठ भक्ति होय, असे तुकाराममहाराज म्हणतात. वरील अभंगात निर्दिष्ट केलेल्या ज्या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजादि संतचतुष्टयांनी भक्तिप्रेम मंदिराची इमारत पूर्णपणे उभारणी करून लोकांना अक्षय सुखाचा मार्ग दाखविला, त्या संतचतुष्टयांना अनंतकोटी प्रणाम करून मी आपल्या सद्गुरु आईच्या चरणी वाणीला विश्रांति देतो.